

**Пилипушко Богдан Андрійович**

# Становлення феномену «внутрішньої еміграції» у західному науковому дискурсі

*У статті розкрито зміст поняття «внутрішня еміграція», здійснено аналіз матеріалів досліджень західноєвропейських та американських науковців щодо цього питання, визначено наслідки феномену «внутрішньої еміграції» у посттоталітарному суспільстві.*

**Ключові слова:** «внутрішня еміграція», «велика суперечка», Німеччина, контрверсійність, тоталітаризм.

**Пилипушко Б.А.**

**Становление феномена «внутренней эмиграции» в западном научном дискурсе**

*В статье раскрыто содержание понятия «внутренняя эмиграция», осуществлен анализ материалов исследования западноевропейских и американских ученых по этому вопросу, определены последствия феномена «внутренней эмиграции» в посттоталитарном обществе.*

**Ключевые слова:** «внутренняя эмиграция», «большой спор», Германия, контрверсия, тоталитаризм.

**Bohdan Pylypushko**

**Formation of Phenomenon of “inner emigration” in Western Scientific Discourse**

*The article examines the concept of “inner emigration”, observes and researches the materials of Western European and American scholars on this issue, as well as determines the consequences of the phenomenon of “inner emigration” in the post-totalitarian society.*

**Key words:** “inner emigration”, “big dispute”, Germany, controversy, totalitarianism.

Вперше поняття «внутрішня еміграція» з'являється у публікаціях французької письменниці та журналістки Дельфіни де Жирарден. У «Паризьких листах 1836–1840 років» за 3 березня 1838 р. вона вживає визначення «d'émigration intérieure» для характеристики життєвого ладу та соціальної позиції представників аристократичних родин Парижа, носіїв легітимістських переконань. Після Липневої революції 1830 р. вони розірвали зв'язок із двором і бойкотували владу Луї-Філіпа I, вважаючи його узурпатором. Легітимісти, прихильники старшої лінії династії Бурбонів, вважали, що новоявлений «король французів» несправедливо присвоїв владу після вигнання Карла X.

У нарисах Дельфіни де Жирарден «внутрішня еміграція» постає як добровільний акт самоусунення від активної участі в політичному житті країни, але не від активного публічного життя: «Молоді люди з найкращих кіл суспільства, нащадки найвідоміших імен, збираються аби розтратити хоча б частку своїх сил та енергії, що є взагалі незатребуваною в результаті їхньої “внутрішньої еміграції”... згідно з новими поняттями про політичну педантичність, служити

своїй країні в якості офіцера, дипломата або чиновника — значить зрадити віру батьків і честь свого роду; натомість, цілими днями курити, грати і пити до нестями, рвати шпорами канапе танцівниці... відкидати служіння науці, любові, славі — це називається зберігати свої переконання, зберігати вірність гідній справі» [10, 249].

Дельфіна де Жирарден нарікає, що у своїй «внутрішній еміграції» молоді представники аристократичних родин віддають перевагу гедоністичному життєвому ладу; це підсилює профанацію їхнього соціального призначення в очах письменниці.

Первинний зміст поняття «внутрішня еміграція» був пов'язаний із соціально-політичною трансформацією у Франції після Великої революції. Феномен, притаманний вузькому соціальному колу — паризьким легітимістам-аристократам першої половини XIX ст., можна характеризувати як громадянську та політичну позицію; разом із тим це був привілей та примха родової знаті. Більш співзвучними із актуалізованими у XX ст. семантичними вимірами явища «внутрішньої еміграції» були ідеї так званих прогресивних письменників XIX ст. У 1847 р.

Олександр Герцен, палкий прихильник Липневої революції 1830 р., пише листа дружині Наталії Захар'їній: «Думка зосередитися в собі, обірвати пуповину, яка поєднує нас із Батьківщиною, із сучасністю, проповідується давно, але погано здійснюється; вона з'являється у людей після будь-якої невдачі, після кожної втраченої віри, на неї спиралися містики та масони, філософи та ілюмінати; всі вони вказували на внутрішній від'їзд — ніхто не поїхав» [4, 181].

Актуалізований у ХХ ст. феномен «внутрішньої еміграції» набув нових семантичних вимірів та наблизився до свого тотального втілення у вигляді соціального летаргічного сну, або соціальної смерті. Його екзистенційний аспект був посилений Першою світовою війною, Революцією 1917 року, кризою післявоєнного періоду, становленням диктатур і тоталітарних режимів у Європі, обмеженням прав і свобод людини, масовими репресіями.

У західній науковій термінології словосполучення «внутрішня еміграція» зазвичай вживається щодо письменників і митців, які залишалися та працювали в нацистській Німеччині, але не висловлювали ні публічного спротиву, ні лояльності до режиму. Дослідженням цієї теми у різні часи займалися Рейнгольд Гримм, Ганс Дітер Шафер, Моніка Венке, Жан-Мішель Пальмір, Йост Херманд, Гай Штерн, Ненсі Сулін, Стефан Брокман, Емі Сімс, Пол Іл'є, Ханна Арендт, Карл Ясперс. На роздуми, присвячені питанню «внутрішньої еміграції», можна нагадати у письменників Томаса Манна, Германа Гессе, Франка Тісса, Бертольда Брехта, Готтфріда Бенна, Мігеля де Салаберта.

В українському науковому дискурсі дослідженню феномену «внутрішньої еміграції» присвячена однойменна стаття Олени Іванової. Вона розглядає це поняття на прикладі досвіду «внутрішніх емігрантів» у СРСР й пропонує можливі лінії його аналізу [5, 56].

Залучення «внутрішньої еміграції» до кола наукових та літературних питань відбувалося на тлі закінчення Другої світової війни і супутніх спроб осмислення злочинів тоталітаризму. Тому «внутрішня еміграція» у науковому світі тривалий час була еквівалентна питанню відповідальності інтелігенції у «темні часи» нацизму. Перші публікації на цю тему мають характер відкритих дебатів стосовно моральної можливості займатися культурою під час державного терору.

Одна з найбільш відомих публічних дискусій, присвячених обговоренню «внутрішньої еміграції», була висвітлена у праці Йоганеса Гроссера «Велика суперечка» (1963 р.). Вона розгорталася навколо листування Томаса Ман-

на, який мав статус представника «іншої Німеччини», тобто тих німців, що у вигнанні намагалися зберігати цінності гуманізму та демократії, із письменником Вальтером фон Моло. Згодом до цієї полеміки долучився письменник Франк Тісс, який делегував себе як представника «внутрішньої еміграції» Німеччини. Дискусію спричинила публікація 12 травня 1945 р. статті Томаса Манна під назвою «Про німецьку вину». Після ознайомлення із доповідями та викриттями масових вбивств у концентраційних таборах Т. Манн був шокований. Він запитував себе, наскільки обізнаними із масштабами цих злочинів були середньостатистичні німці? Звертаючись до німецького читача, Т. Манн закликав усвідомити «колективну провину», що лягає на плечі всього народу після Другої світової війни [14, 375].

У відкритому листі-зверненні до Т. Манна письменник Вальтер фон Моло, книжки якого публікувалися за часів нацизму, зараховує себе до потерпілої сторони. Він говорить від імені жертв, які пережили «12 жахливих років» у Німеччині, що стала «одним великим концтабором, де були лише тюремники та ув'язнені». А також намагається переконати Манна в тому, як небезпечно використовувати мову, якою той характеризував ситуацію в Німеччині («відраза», «ненависть», «жах»), особливо тепер, коли понівечена країна потребує розбудови та миру. Адже, на думку В. фон Моло, звинувачення та приниження можуть лише призвести до погіршення атмосфери. Після років страждань, вважає автор, німцям необхідно повернутися до «гуманізму Веймарської республіки» [16, 18–21]. Ця позиція є протилежною до поглядів Т. Манна. Свої думки він виклав у статті-відповіді під назвою «Чому я не повернуся до Німеччини». «Повернення до гуманізму» через наступність традицій Веймарської республіки для Манна подібне на забуття, яке є не тільки неможливим, але й злочинним. Він вважає, що неприпустимо було займатися культурою в Німеччині 1933–1945 рр. і водночас спостерігати за тим, що відбувається навколо — це означало прикрашати злочини та страшну дійсність [7].

У статті «Внутрішня еміграція», яка з'являється у серпні 1945 р., незадовго після публікації листа В. фон Моло, письменник Франк Тісс обстоює право «внутрішньої еміграції» та апелює до Т. Манна, хоч і не згадує його ім'я в публікації. «Внутрішня еміграція», яка була спричинена неможливістю реальної еміграції, бажанням набуття досвіду через споглядання зсередини та неможливістю полишати «рідну матір — Німеччину у біді», за словами Тісса, має моральну перевагу над позицією тих, хто

«спостерігав за її фатумом зі зручних сидінь з-за кордону» [18].

У книзі Т. Манна «Історія роману: зародження Доктора Фаустуса» ми можемо спостерігати неpubлічну роздратованість автора тоном Ф. Тісса: «Одночасно Управління військової інформації США надіслало мені упереджену та провокативну статтю Ф. Тісса з “Мюнхенської газети” під назвою Внутрішня Еміграція, в якій він виставляє себе занадто зарозуміло. Ймовірно, ці “внутрішні вигнанці” були групою інтелектуалів, які “зберегли віру в Німеччину”, а не “полишили її в біді з її нещастям”, не спостерігали за її фатумом “зі зручних сидінь з-за кордону”, але чесно розділяючи її [випробовування]. Вони б чесно їх розділили, навіть якби Гітлер виграв <...> нині вони стали щедрі на образи по відношенню до тих, хто ковтнув холодного повітря вигнання, і хто, у більшій мірі, постраждав або помер» [15, 140–141].

Фактичне привласнення Ф. Тіссом статусу «внутрішнього емігранта» та звинувачення емігрантів-вигнанців з хитких позицій власної моральної переваги на тривалий час надало «внутрішній еміграції» негативних конотацій через асоціації із самовиправданням та викривленням фактів [11, 3].

Нейл Донах зазначає, що на ранніх порах нацизму цей термін, навпаки, мав позитивну тональність [11, 3]. «Внутрішні емігранти» у колективній свідомості були об'єднані спільними випробовуваннями та надіями. Позитивні конотації проявлялися у стійкій асоціації «внутрішньої еміграції» зі збереженням сильного критичного ставлення до режиму, внутрішньої солідарності з іншими незгідними представниками інтелігенції та усім цивілізованим світом. Автор зазначає необхідність майбутніх наукових кроків у розширенні відомостей про те, яким чином наступне десятиліття загроз, переслідувань, ізоляції, відчуження, терору, насильства і війни вплинули на семантичне забарвлення поняття «внутрішньої еміграції». А також на внутрішню позицію та мистецьку і літературну практику самих «внутрішніх емігрантів». Викривлене сприйняття явища було зумовлене й тим, що повоєнна німецька спільнота у своїй більшості не була зацікавлена у критичному погляді на текстуру повсякденного життя доби нацизму. Монолітний погляд на явище «внутрішньої еміграції» тільки підсилював автоматизоване та двовимірне сприйняття реалій життя представників культури і мистецтва того часу.

Спогади Готфріда Бенна, відомого до війни поета-експресіоніста та доктора медицини, опубліковані у 1949 р. під назвою «Подвійне життя», ілюструють не тільки мотиви і напрямок

суджень письменника, що призводили до «внутрішньої еміграції», але й викривають дуалізм вчинків, які можуть супроводжувати це явище. Спочатку він був прихильником деяких ідей нацистів, проте після 1933 р. швидко розчаровується у новій владі. Бенна починають замовчувати, а у 1936 р. офіційна газета СС «Чорний корпус» друкує про нього розгромну статтю [2].

У 1938 р. Імперська палата культури виключила Готфріда Бенна зі списку своїх учасників через «відсутність необхідних якостей для заняття письменницькою справою», що призвело до повної заборони публікуватися із застереженням про покарання у разі порушення цього наказу. З травня 1936 р., за власними словами, Бенн не бере участь у публічних заходах і дискусіях, не публікується та повертається до лікарської практики. Цей період він характеризує як «подвійне життя». Таке життя, зазначає автор, було притаманне багатьом митцям і письменникам, які, не зважаючи на символічні жесту у вигляді виходу зі спілок та академій, у цілому не виказували активного супротиву режиму. Водночас вони не належали до партії, та при цьому не були репресовані.

Серед них були художниця і графік Кете Кольвіц, один із лідерів німецького експресіонізму — художник Макс Пехштейн, близький до експресіоністів художник Карл Хофер, експресіоніст та теоретик модернізму Карл Шмідт-Ротлуф, скульптор та художник Ернст Барлах, лауреат Нобелівської премії з літератури Герхарт Гауптман, філософ, письменник і поетеса Рикарда Хук, яка першою вийшла зі складу Пруської академії мистецтв та відмовилася від звання академіка, композитор і диригент Ганс Пфіцнер, представник магічного реалізму та експресіонізму Оскар Лерке, поет, письменник та один із лідерів експресіонізму Казимир Едшмид, якому офіційно було заборонено друкуватися, а його книги були публічно спалені, філософ Карл Ясперс.

Наводячи за приклад імена митців, письменників, музикантів та науковців, які також лишилися у Німеччині за часів нацизму, Готфрід Бенн ідентифікує себе зі спільнотою, члени якої не мали альтернативи, окрім «подвійного життя». Тим не менш, на відміну від багатьох із них, під час війни Бенн пішов до армії, вважаючи мобілізацію «аристократичною формою еміграції» [2].

«Подвійне життя» у теоретичному розумінні та практичному здійсненні для нього було свідомим розщепленням особистості, навмисним і цілеспрямованим: «Ми жили не так, як були, писали не так, як думали, думали не так, як хотіли, і залишили після себе зовсім не те, що мали намір зробити <...> зовнішнє та вну-

трішне життя, по суті цілком самостійні сутності, і не тільки не збігаються, але й, наважуся зауважити, взагалі мають мало спільного» [2].

Досвід власної «внутрішньої еміграції» К. Ясперс аналізує у «Філософській автобіографії». За доби нацизму автора позбавили професури, а з 1938 р. він не мав права публікуватися. Тривалий час разом із дружиною вони переживали загрозу фізичному існуванню без можливості виказувати супротив [8, 232]. Дванадцятирічний період нацизму, який для К. Ясперса був своєрідним кордоном, супроводжувався внутрішнім відстороненням від Німеччини як політичної формації [8, 234]. Адже, на його думку, політичне життя існує лише у просторі свободи: кінець справжньої політики нівелює цікавість до політики [8, 227].

Єдиним виходом для К. Ясперса залишалася сфера приватного, у якій він здійснював свою «світлову полеміку» із пільмою тоталітаризму, продовжуючи писати «у стіл». Після занурення в особисті витоки, писала Ханна Арендт, йому тільки варто було повернутися на простір людськості, щоб упевнитися, що навіть в ізоляції він втілює не приватні вигадки, а утримує зв'язок із реальністю [1, 104]. На честь дня народження Карла Ясперса Х. Арендт написала: «Наприкінці нашого життя ми знаємо, що істинне тільки те, чому ми до останньої хвилини змогли зберегти вірність» [6, 4].

Представником «внутрішньої еміграції» був німецький художник, скульптор і графік Ернст Барлах. Його роботи були визнані нацистами образливими через згадку про поразку в Першій світовій війні, а у 1937 р. більше ніж 400 творів митця затаврували як «дегенеративне мистецтво». Проти Е. Барлаха було розпочато кампанію цькування та звинувачень. 1938 р. він залишає Пруську академію мистецтв й деякий час працює таємно до своєї смерті. Він описував свій досвід, як «життя емігранта на власній землі» [9, 30].

Німецький філософ та письменниця Рихарда Хух продовжувала свою роботу в самотності та злиднях, висловлюючи особисту опозицію виходом у 1933 р. з Пруської академії мистецтв після виключення Альфреда Дебліна. Вона вважала, що «інша Німеччина була не тільки у вигнанні, але й могла бути знайдена всередині країни» [17, 128].

У дослідженні «Веймарська республіка у вигнанні» Жан-Мішель Пальмір характеризує історичний та ідеологічний контекст, у якому відбувалася актуалізація дискурсу навколо явища «внутрішньої еміграції», загостренням антикомуністичних настроїв та початком холодної війни, що призвело до посилення оцінних кла-

сифікацій «внутрішніх емігрантів». Так, тривалий час вважалися «хорошими емігрантами» ті особи, хто за часів правління нацистів обрав шлях «внутрішнього відходу». У той час як «погані емігранти», які у 1933 р. постраждали через ідеологічне протистояння нацизму, вважалися «зрадниками» і «комуністами» [17, 124].

Метою цієї ідеологізації було утвердження концепції «іншої Німеччини», образ якої формувався невидимим фронтом анонімних опозиціонерів, де всі як один ненавиділи нацизм, за винятком декількох маргіналів та фанатиків. Саме ті «внутрішні емігранти», що відкинули «тоталітарні спокуси» нацизму і комунізму, не відреклися від Батьківщини й також керувалися судженнями класичної гуманістичної традиції у «внутрішньому вигнанні», і мали стати відправною точкою для формування післявоєнної німецької культури та нового німецького світогляду.

У спробі дати об'єктивну оцінку явищу «внутрішньої еміграції» у Німеччині 1933–1945 рр. Ж.-М. Пальмір вдається до трьох суттєвих зауважень:

1) поняття “internal emigration” («духовна еміграція») було введено не в 1945 р., а в 1933 р. як самоідентифікація багатьох письменників (та митців), що лишилися в Німеччині, але вважали себе емігрантами;

2) зовнішній еміграції часто передувало досвід «внутрішньої еміграції», зокрема, це стосується і прикладу Томаса Манна, який на початку вигнання визнавав позитивні аспекти цієї практики;

3) не можна вважати «внутрішнім емігрантом» кожного письменника, який лишився у Німеччині з 1933 по 1945 роки, рівно як і звинувачувати у «зіпсованості націонал-соціалізму» [17, 124].

На основі матеріалів двох конференцій, які мали місце на початку 1970-х років в Університетах Віконсину та Медісону, з'являється двохтомна збірка «Вигнання та внутрішня еміграція», яка поєднує публікації Рейнгольда Гримма, Йоста Херманда, Гая Штерна, Френка Тромлера, Чарльза Гофмана і Девіда Батріка.

Рейнгольд Гримм визначає «внутрішню еміграцію» не стільки через конкретний прояв, а як форму існування, що є методологічно цінною, але надзвичайно складною для втілення. За версією Гримма, їх усіх об'єднувала певна екзистенційна позиція та спільний жереб [12, 48]. Використовуючи класифікацію німецького історика Ганса Ротфельса, Гримм пропонує розділити літературу «внутрішньої еміграції» на «внутрішньонімецьку антифашистську літературу» (тобто опозиційну) та «внутрішньо-

німецьку нефашистську літературу» (тобто, не нацистська, але й не опозиційна).

Таку класифікацію Ж.-М. Пальмір вважає цікавою, проте складною для практичного використання, адже коли мова йде про дослідження мистецтва і літератури, дуже непросто виявити чітку різницю між «антифашистським» та «нефашистським» тоном [17, 129].

Варто зауважити, що після публічного спалення книг нацистами 10 травня 1933 р., публікацій «чорних списків», зачистки книжкових магазинів і бібліотек та створення Камери культури Рейху, культурне життя у Німеччині вирівнювалося за однією ідеологічною моделлю [17, 131]. Таким чином, сам факт публікації вже був свідомим певного компромісу, а значить — формою співробітництва із системою. Справедливо й протилежне: той факт, що цензура забороняла публікацію через критику режиму, не підтверджувало, що автор був його противником.

Вочевидь спроба класифікації представників «внутрішньої еміграції» завжди має відбуватися із детальною критикою наявних творчих робіт або текстів як підтверджень їхніх мотивів та ілюстрацій позиції. «Адже інколи автори навіть із найкращими намірами не уникнули ідеологічного забарвлення у перші післявоєнні роки» [17, 129]. Ідеологічна заангажованість при аналізі досвіду «внутрішніх емігрантів» може стати причиною викривлення сприйняття постаті в історії та грубих узагальнень, тому необхідно дотримуватися біографічних фактів й історичної періодизації.

Розбиваючи уявлення про єдиний екзистенційний досвід за тоталітарних умов, такі вчені, як Ганс Дітер Шафер та Карл Гейнс Шопс пропонують модель тісного критичного аналізу зв'язку між життєвим досвідом і творчою працею митця у «внутрішній еміграції».

У працях «Люди за темних часів» та «Vita activa: про діяльне життя» Х. Ардент торкається питання «внутрішньої еміграції». Вона розглядає цей стан як вимушену та інколи єдину можливу модель поведінки за «темних часів». Втеча зі світу, вважає письменниця, завжди виправдана остільки, оскільки ми зберігаємо у полі зору нашої уваги навколишню дійсність. Але реальність останньої полягає не в її внутрішньому характері, який формується у приватній сфері, а у зв'язку зі світом, від якого ми відсторонюємося [1, 46].

Описуючи соціальні наслідки явища «внутрішньої еміграції», Х. Ардент звертає увагу на те, що в Німеччині багато сучасників нацизму поводитися так, ніби періоду 1933–1945 рр. в історії не існувало [1, 43]. Ця щира розгубле-

ність і нездатність подивитись на факти минулого є наслідком «випадання з рубрик», тривалого когнітивного дистанціювання від соціального та політичного життя країни, спричиненого жорстокими реаліями. Наслідки «внутрішньої еміграції» можуть проявлятися у вигляді іншої форми історичної амнезії — прагненні «знати лише про учасників опору і тих, кого депортували за участь у боротьбі проти ворога» [3, 106], що є логічною та мобілізуючою відповіддю на виклики агресивної сучасності.

Але така вибірковість у дослідженні історії не сприяє довготривалому соціальному конструюванню та формуванню спільних гуманістичних цінностей у громадському суспільстві. Актуалізація феномену «внутрішньої еміграції» у посттоталітарних суспільствах є інертним продовженням захисної реакції, яка має деструктивний характер через дистанціювання широкою громадськістю від обміну досвідом у публічній сфері. Ці тенденції підсилюють актуальність досліджень феномену «внутрішньої еміграції» в українському науковому дискурсі.

Залучення проблематики «внутрішньої еміграції» до наукового та літературного обігу супроводжувалося супутнім осмисленням злочинів тоталітаризму. Цим пояснюється винесення емоційних та моральних оцінок позиції діячів мистецтва і літератури та бурхливою полемікою стосовно можливості займатися культурою за часів терору. З 1970-х років науковці, які досліджують цей феномен, відходять від винесення імперативних висновків та категоричних вердиктів, а зосереджуються на співвідношенні біографічних даних митців і письменників із їхнім творчим здобутком. Визначаються позитивно-пізнавальні переваги цього екзистенційного стану для мистецької та іншої інтелектуальної праці.

Серед них — збереження творчої автентичності, певної свободи вираження, методологічна цінність спостережницької позиції на когнітивній дистанції, зменшення ризику для власного життя. Розглядаються також негативні наслідки стану «внутрішньої еміграції» для суспільних відносин та особистості: «соціальна смерть», історична амнезія, інертне перебування у стані «внутрішньої еміграції» після закінчення дії негативного зовнішнього імпульсу.

Огляд наукових праць та публікацій на задану тему свідчить про брак досліджень, які б висвітлювали феномен «внутрішньої еміграції» в мистецтві й літературі України за доби радянського тоталітаризму та відображали єдність пріоритету гуманістичних цінностей на свободі індивідуальності для українських і європейських «внутрішніх емігрантів».

## ДЖЕРЕЛА

1. Арендт Х. Люди за темних часів / Ханна Арендт. — К. : Дух і Літера, 2008. — 318 с.
2. Бенн Г. Двойная жизнь: проза, эссе, избр. стихи / Готфрид Бенн. — Вебер, 2008. — 598 с.
3. Брюкнер П. Тиранія каяття. Есе про західний мазохізм / Паскаль Брюкнер. — К. : Темпора, 2013. — 216 с.
4. Герцен А.И. Сочинения А.И. Герцена и переписка с Н.А. Захарьиной : в 7 т. / Александр Иванович Герцен. — СПб. : Издание Ф. Павленкова, 1905. — 460 с.
5. Иванова О. Феномен внутрішньої еміграції / Олена Иванова // Соціальна психологія. — К., 2004. — № 1. — С. 53–63.
6. Принц А. Ханна Арендт, або Любов до світу / Алоїз Принц. — К. : Темпора, 2016. — 342 с.
7. Томас Манн — об отказе возвращаться в Германию из эмиграции [Электронный ресурс] // Избранное. — 2016. — Режим доступа : <http://izbrannoe.com/news/mysli/tomas-mann-ob-otkaze-vozvrashchatsya-v-germaniyu-iz-emigratsii/>. 31.08.2016 р.
8. Ясперс К. Философская автобиография / Карл Ясперс // Карл Ясперс. Введение в философию. Философская автобиография. — Москва : Канон, 2017. — С. 161–278.
9. Barlach E. Briefe II (1925–1938) / Ernst Barlach. — München: Friedrich Droß, 1969. — 315 p.
10. de Girardin D. Oeuvres complètes de madame Émile de Girardin, née Delphine Gay <...> [Texte imprimé] / [introduction par Théophile Gautier] / Delphine de Girardin. — Paris : H. Plon, 1860. — 492 p.
11. Donahue N. H. Introduction: “Coming to Terms” with the German Past // edited by Neil H. Donahue, Doris Kirchner // Flight of Fantasy. New Perspectives on Inner Emigration in German Literature 1933–1945. — New York : Berghahn Books, 2005. — P. 1–9.
12. Grimm R. Innere Emigration als Lebensform / edited by Reinhold Grimm, Jost Hermand // In Exil und Innere Emigration. — Frankfurt am Main: Athenäum, 1972. — P. 31–73.
13. Grosser J. F. G. Die Grosse Kontroverse. Ein Briefwechsel um Deutschland. Walter von Molo und Thomas Mann / Johannes F. G. Grosser. — Hamburg: Nagel Verlag Hamburg, 1963. — 155 p.
14. Mann T. Diary Entry of 27 April 1945 / Thomas Mann // Essays. Band 6: Meine Zeit, 1945–1955, ed. Hermann Kurzke and Stephan Stachorski. — Frankfurt : S. Fischer Verlag, 1997. — 357 p.
15. Mann T. The Story of a Novel: the Genesis of Doctor Faustus / Thomas Mann. — New York : Alfred A. Knopf, 1961. — 242 p.
16. Molo W. Offener Brief an Thomas Mann / Walter von Molo. // Hessische Post. — 1945. — P. 18–21.
17. Palmier J. M. Weimar in Exile: the Antifascist Emigration in Europe and America / Jean-Michel Palmier. — London. New York : Verso, 2006. — 852 p.
18. Thieß F. Die innere Emigration / Frank Thieß // Münchner Zeitung. — 1945. — P. 22–25.